

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ СВДЧЕННЯ УЧАСТІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЯХ РИМСЬКОЇ ІСТОРІЇ III—IV ст.ст. н. е.

У III—IV ст.ст. н. е. починається широкий рух причорноморських племен проти Римської імперії, — той рух, який в літературі зветься звичайно рухом готів на захід.

У радянській літературі встановлено, що під ім'ям „готів“, або „скіфів“, древні письменники розуміли досить строкатий і складний конгломерат найрізноманітніших щодо свого походження й етнічної приналежності племен. Основну частину готів становили сармато-аланські племена Північного Причорномор'я, але разом з ними проти спільного ворога — рабовласницького Риму — виступали й інші племена і народності, які населяли Східну Європу.

Наступ місцевих центрально- і східноєвропейських племен проти рабовласницької Римської імперії досягає значної сили з початку III ст. н. е. Він був пов'язаний з глибокою внутрішньою кризою, яку переживав Рим у III ст. На Дунаї, внаслідок так званих готських війн, римляни дуже швидко втратили всі свої завоювання, досягнуті в II ст. н. е. Траяном та його наступниками, і вже від часів Авреліана не могли навіть і думати про відновлення свого панування на північ від Дунаю.

Політика римлян у III—IV ст.ст. н. е. на північно-східних кордонах імперії полягала в тому, щоб запобігти наступові єдиним фронтом всіх східно- і центральноєвропейських племен і хоча б частину з них перетягнути на свій бік. Для цього вдавалися до таких методів, як підкуп, виплата дані і навіть пряме наймання окремих варварських загонів на військову службу.

Особливо характерним це явище було для часів, починаючи від правління Діоклетіана (284—305 рр. н. е.) та Костянтина Великого (306—337 рр.).

Безумовно, серед племен, які виступали в III—IV ст.ст. н. е. проти Римської імперії, були й древньослов'янські племена. Вони, правда, не згадуються у джерелах під своїм власним ім'ям, але, як сказано, римські автори під загальним ім'ям готів, або скіфів, мали на увазі найрізноманітніші за своєю етнічною приналежністю племена, які спільно виступали проти імперії на її північно-східних рубежах. Тому нема нічого дивного в тому, що в якійсь мірі термін „готи“ стосується і древніх слов'ян.

А. В. Мишулін вважав цей час (III—IV ст.ст. н. е.) першим періодом в історії руху слов'ян проти Римської імперії, коли слов'яни виступали ще не самостійно, а спільно з іншими племенами, внаслідок чого ім'я

слов'ян в цей час ще не знайшло відображення в творах античних авторів¹.

Проте, якщо писемні джерела не дають нам підстав прямо твердити про участь слов'янських племен у подіях III—IV ст.ст. н. е., то археологічні дані дозволяють говорити про це з більшою підставою.

Пам'ятками участі східно- і центральноєвропейських племен у подіях римської історії є, між іншим, знахідки на землях цих племен так званих римських медальйонів.

Медальйонами в нумізматиці зводяться монетоподібні знаки, які за своїм номіналом значно більші звичайної монети. Про те, що медальйони пов'язані з монетною справою, свідчить їх кратність вазі звичайної монети. Так, наприклад, в II—III ст.ст. відомі золоті медальйони (*multipla*) в два ауреуси (*biniones*), три ауреуси (*terniones*), чотири ауреуси (*quaterniones*) і т. д., аж до медальйона в 20 ауреусів. Після грошової реформи Костянтина, який запровадив як основну монетну одиницю золотий солід, почали карбуватися медальйони, що за своєю вагою кратні соліду. Нумізматам відомі медальйони IV ст. н. е. в півтора, три, чотири, п'ять, шість, дев'ять і т. д. солідів.

Медальйони карбувалися не тільки центральними монетними дво-рами, але і у деяких провінціальних центрах, які одержували від імператорської влади спеціальний на те дозвіл. Так, наприклад, в Дунайських провінціях право карбувати монету і медальйони мали міста Вімінакій, Маркіанополь, Філіппополь та ін. Щодо призначення медальйонів у літературі визнаною є думка про те, що вони хоча й пов'язані з монетною системою і формально мають вважатися монетами, по суті такими ніколи не були. Вони карбувалися звичайно на ознаку якоїсь події і мали коммеморативне значення як медалі. Багато дослідників вважають, що вони використовувалися головним чином для дарунків як знак заохочення та імператорської ласки.

До цієї ж думки приводить і те, що в переважній більшості медальйони відзначаються особливо старанним і художнім виконанням і часто мають присвячувальні написи.

Дослідники (Ленорман та ін.) давно вже звернули увагу на те, що римські медальйони зустрічаються тільки на землях поза кордонами Римської імперії. Особливо це стосується більш великих екземплярів і медальйонів, карбованих в III—V ст. ст. н. е., тобто в часи найбільш активної воєнної діяльності варварських племен проти Римської імперії і найбільш активної їх участі в житті самої імперії.

Звідси був зроблений цілком логічний висновок, що медальйони разом з іншими засобами використовувалися для залучення ватажків дружин і загонів центрально- і східноєвропейських племен на бік римлян.

Можливо, що іноді (особливо в III—IV ст.ст. н. е.) медальйони карбувалися навіть спеціально з такою метою. Подібне явище відбувалося і в пізніші часи — вже після падіння Західноримської імперії — у Візантії².

Недивно, що переважна більшість римських медальйонів, які знаходимо на позаримських землях, виявляються обробленими саме у вигляді медалей. Майже всі вони мають вушка для привішування, а багато з них, крім того, були вправлені в дорогоцінну оправу. Таким чином, тут вони дійсно правили за свого роду ордени і медалі.

¹ А. В. Мишулін, Древние славяне и судьбы Восточноримской империи, ВДИ, № 1, 1939, стор. 290—307.

² Так, наприклад, франкський хроніст VI ст. н. е. Григорій Турський сповіщає, що король Хільперік (561—584 рр.) одержав від імператора в Константинополі дари, серед яких були медальйони „вагою по фунту“. На одній стороні їх було зображення імператора і напис: TIBERII CONSTANTINI PERPETVI AVGVSTI, а на другій — квадрига і напис: GLORIA ROMANORVM.

Отже, знахідки римських медальйонів на позаримських землях можуть вважатися археологічним свідченням участі тих племен, які жили на цих землях (принаймні тимчасово перебували), у подіях римської історії III—IV ст.ст. н. е.

Слід при цьому зауважити, що взагалі кількість відомих нині медальйонів не дуже велика; вона не може навіть і порівнюватися з кількістю звичайних монет.

На території древніх слов'ян римські медальйони знайдені неодноразово¹.

На землях східних слов'ян, які, безперечно, також брали участь у подіях римської історії III—IV ст.ст., римські медальйони відомі у таких пунктах:

1. Ласків (Володимир-Волинський район, Волинська обл.). Тут у 1610 р. був знайдений багатий скарб, який був тоді ж оцінений в 1000 золотих. Сам скарб зник безслідно ще в XVII ст. Єдиним джерелом для вивчення скарбу є судові документи XVII ст. з приводу судової тяжби поміж власником землі, де скарб було знайдено, та особами, до чийх рук скарб відразу потрапив. Ці документи містять опис скарбу.

До складу скарбу входили такі речі: срібна чаша (чарка); два срібні предмети „на зразок раків“, обтягнуті золотом та прикрашені гранатами — по 24 камені на кожному; чотири срібні позолочені бляхи (дошечки); чотири срібні хрестики; чотири золоті монети на зразок португалів (золоті монети певного номіналу) з вушками, вагою по 20 дукатів; дві менші золоті монети, також з вушками, вагою по вісім дукатів; нарешті, одна золота монета „на зразок голівки св. Яна“ з маленьким вушком, вагою в чотири дукати.

Більшість речей, які входили до складу скарбу, а саме: чаша, хрестики і пластинки, визначенню не піддаються; опис їх дуже невиразний і не дає матеріалу для дослідження і навіть для догадки. Зазначимо лише, що наявність у складі скарбу хрестиків не доводить його християнський характер і тим більше не є доказом його датування після X ст. н. е., як вважала, наприклад, перша досліджувачка скарбу — де-Вітте².

Справжня дата скарбу встановлюється на підставі „предметів на зразок раків“ і монети „на зразок голівки св. Яна“. Як відзначали в свій час ще А. А. Спицин і П. С. Уварова, срібні „предмети на зразок раків“, прикрашені вставками гранатів, є не що інше, як так звані готські фібули, що належать до серії речей інкрустаційного або поліхромного стилю, досить широко розповсюдженого в степовому Причорномор'ї в IV ст. н. е. Подібні фібули відомі і в межах лісостепової смуги, наприклад в Ніжині, де прекрасна фібула цього типу була знайдена в скарбі разом з 1312 екземплярами римських монет I—III ст.ст. н. е.

Щодо монети „на зразок голівки св. Яна“ (або Іванової голівки), то цим словом слов'янські народи, починаючи з глибокої давнини, називали римські монети. Ця назва зафіксована в Польщі, де були складені документи, які є єдиним джерелом нашого ознайомлення з Ласківським скарбом, ще в XVI ст. істориком Матвієм з Мехова³. На Україні вона неодноразово фіксувалася дослідниками, починаючи від XVIII ст.

¹ Зокрема, цілком імовірно, що з діяльністю слов'янських племен слід пов'язувати відомий скарб з Сіладь-Шомльо в Угорщині, де було знайдено серію великих медальйонів IV ст. н. е.

² Де-Вітте, Археологическая находка в с. Ласкове, Владимиро-Вольнского у. в 1610 г., Чтения в Историческом обществе Нестора летописца, кн. 14, вып. II, К., 1900, стор. 85—101.

³ М. Меховский, Трактат о двух Сарматиях, М.—Л., 1936.

(Гильденштедт, Чацький, Фундуклей та ін.¹), і в деяких місцях — на Поділлі та Волині — збереглася і до наших днів.

Однак монета, яка входила до складу Ласківського скарбу, не була „Івановою голівкою“ в прямому значенні слова, тобто денарієм. Про це свідчить обережно поставлене слово „на зразок“ і, головним чином, її вага.

Дослідження ваги даної монети приводить до незаперечного висновку, що вона являла собою римський медальйон IV ст. н. е. номіналом в три соліди. Таким чином, дата скарбу встановлюється на IV, може, початок V ст. н. е.

Аналогічно слід визначати і інші монети, які входили до складу скарбу. Дослідження їх ваги переконує в тому, що вони відносяться до того ж часу і являють собою римські медальйони номіналом в шість та дев'ять солідів².

Звідси з більшою або меншою підставою можна догадуватись і відносно характеру срібної чаші, знайденої в складі скарбу, бо серед старожитностей лісостепової смуги Східної Європи відомі скарби дорогоцінного начиння IV—V ст.ст. н. е. візантійського або причорноморського походження, серед якого нерідко зустрічаються й чаші.

Таким чином, Ласківський скарб, датований IV—V ст.ст. н. е., містив у своєму складі, крім інших речей, сім римських медальйонів різного номіналу: чотири екземпляри в дев'ять солідів, два екземпляри в шість і один екземпляр в три соліди. Ласківський скарб, отже, повинен зайняти видатне місце серед інших аналогічних знахідок.

2. Б р а н и (Берестечківський район, Волинська обл.). Тут був знайдений скарб римських монет, що відносилися до II ст. н. е. Серед них відомі два золоті медальйони часів імператора Траяна. Детально в дже-релах не описані.

3. Б о р о ч и ц і (Берестечківський район, Волинська обл.). У 1928 р. під час будівництва залізниці Луцьк—Львів був знайдений великий скарб, до складу якого входило кілька тисяч римських монет, срібна фляга візантійського виробництва, срібний глек (або жбан), орнаментований зображенням акантового листа, також візантійського походження, і глиняна чорнолощена посудина з двома вушками, яка належала до культури полів поховань.

З числа монет, що входили до скарбу, 362 екземпляри потрапили в музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, а 1000 — в Археологічний музей у Варшаві. Вони охоплювали час від Веспасіана до Септимія Севера (62—211 рр. н. е.). Але серед монет, які входили до складу Борочницької знахідки, був великий золотий медальйон імператора Йовіана (363—364 рр. н. е.).

Аверс медальйона: портрет імператора Йовіана. Легенда: DN IOVIANVS [...]E PEP AVG³. Реверс: фігура, яка сидить на троні зі зброєю, та дві маленькі фігурки; одна з них стоїть на колінах перед тронном, друга зображує крилатого генія. Легенда: GAUDIVM ROMANORVM.

Медальйон був вправлений у розкішну оправу у вигляді золотої рамки (пластинки), багато прикрашеної сканню, зерню та півсферичними і міндалеподібними опуклостями, які, в свою чергу, були орнаментовані зерню. Зверху було довге вушко (трубочка) для підвішування.

¹ Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта, „Киевская старина“, 1893, март; И. И. Фундуклей, Обозрение могил, валов и городищ Киевской губ., К., 1848; Т. Czacki, O rzeczy miennicznej w Polsce i Litwie, Dzieła Tadeusza Czackiego, t. III, Poznań, 1845.

² В. А. Шугаевский, Клад римских золотых медальонов и серебряных бытовых предметов эпохи „переселения народов“, найденный на Волини в 1610 г., Науковий архів Ін-ту археології АН УРСР.

³ Літера, яка повинна стояти на місці скобок, закрита напаяною прикрасою.

Діаметр медальйона 54—55 мм. Вага його не визначена, оскільки особи, які досліджували і опублікували медальйон, не вийняли його з рамки. Загальна вага разом з рамкою — 173 г.

Деякі дослідники, спираючись на не цілком ясні умови знахідки (скарб був знайдений не під час розкопок, а випадково, під час земляних робіт), намагалися взяти під сумнів приналежність медальйона до скарбу. Почасти цей сумнів базувався, очевидно, на розбіжності у хронології медальйона і іншої монетної частини скарбу. Але дата посуду, що безсумнівно входив до складу скарбу, свідчить про те, що скарб був заритий в землю не раніше початку V ст. н. е. Зокрема, посудина, прикрашена акантовим листям, згідно визначення В. Антоновича, була виготовлена близько 400 р. н. е.¹ Отже, хронологія медальйона нічого не може змінити у хронології цілого скарбу. Важливо, що Й. Піотровський, який вперше публікував скарб², не мав жодного сумніву щодо приналежності медальйона до скарбу³.

4. Р а й к и (Бердичівський район, Житомирська обл.). У 1930 р. під час розкопок городища Київської Русі, в його південно-західному куті, нижче основного культурного шару, що відносився до XI—XIII ст.ст., було знайдено мідну римську монету більшого, ніж звичайно, номіналу.

Разом з нею були знайдені такі речі: уламок мегарської чашки I—II ст.ст. н. е., уламки римських амфор та невелика арбалетна фібула.

Таким чином, нижче основного шару городища виявлено залишки культурного шару перших століть н. е., хронологічно відповідних поселенню в урочищі Запасіка, розташованому поблизу городища. З цими залишками раннього культурного шару і пов'язується знахідка монети.

Монета являла собою мідний медальйон, вибитий в часи правління імператора Елагабала в м. Філіппополі.

Збереженість монети дуже погана; від легенди збереглися тільки окремі літери. Однак А. Н. Зограф, який вивчав цей медальйон, вважав можливим ідентифікувати райковецьку монету з одним медальйоном Ермітажної збірки. В цьому випадку опис монети має бути таким:

Аверс: портрет імператора Елагабала з лавровим вінком на голові, праворуч. Легенда: *ΑΥΤΚΜΑΥΡΗΝΑ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ ΣΕΒ*. Реверс: Геракл правою рукою спирається на палицю, лівою держить шкуру забитого немейського лева. Легенда: *ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΩΣ ΕΩΚΟΡΟΥ*⁴. Діаметр монети 37,5—39 мм.

5. Київ (Сінна площа). У 1874 або 1875 р. під час будівництва лазні на Бульварно-Кудрявській вулиці (нині вул. Воронського), недалеко від Сінної площі, був знайдений великий скарб римських монет, який вміщався в посудині „на зразок відра“ (римська сітула?). Загальна вага скарбу, за свідченням очевидців, перевищувала пуд. Частину монет з цього скарбу бачив В. Г. Ляскоронський, який визначив їх як монети імператорів Антоніна Пія, Марка Аврелія та Адріана⁵.

Але, крім того, в складі скарбу були й медальйони. Час їх карбування залишився невизначеним, так само як і кількість. В. Г. Ляскоронський висловлює припущення, що, можливо, ці медальйони слід відносити до того ж часу, що і бачені ним денарії, тобто до II ст. н. е., але це реально нічим не підтверджується.

¹ W. Antoniewicz, Der Fund von Boroczycze, Numismatikai Közlöny, XXVIII—XXIX, Budapest, 1933.

² J. Piotrowski, Skarb Boroczycski, Lwów, 1929.

³ В інформації про цей скарб, вміщеній в „Z otchłani wieków“, т. III, 1928, згадуються ще дві золоті „медалі“ часів імператора Траяна. Ясно, що тут має місце помилка: мова йде, слід вважати, про медальйони, знайдені в с. Бранах, розташованому в тому ж районі.

⁴ В. А. Шугаєвський, Медальйон м. Філіппополя Фракійського часів Елагабала з Райковецького городища на Бердичівщині, Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

⁵ В. Г. Ляскоронський, Римські монети, які знайдено на території м. Києва; Зб.: „Український музей“, т. I, К., 1927, стор. 31—33.

Крім перелічених знахідок, нам відомі ще кілька римських медальйонів, виявлених у межах східнослов'янських земель, точне місце знахідок яких, проте, залишилось невідомим. Два з цих медальйонів також пов'язані з Києвом.

6. У 1898 р. на хорах Успенської церкви в Києво-Печерській лаврі під час ремонту був знайдений великий скарб, замурований в стіну, очевидно, в XVIII ст. До складу його входили золоті і срібні монети XV—XVIII ст.ст. Але тут же був виявлений і римський золотий медальйон часів імператора Констанція II (337—361 рр. н. е.).

До складу скарбу цей медальйон потрапив в XVI—XVIII ст.ст. і, отже, являє собою вторинну знахідку¹. Аналогічні випадки входження римських монет до складу скарбів XVI—XVII ст.ст. відомі в літературі (Дибинці на Київщині та ін.). Медальйон був оброблений як медаль і мав рубчасту трубочку-вушко для підвішування.

7. В Києві був виявлений ще один великий золотий медальйон, що відносився до часів імператора Константа (337—350 рр. н. е.).

Цей медальйон був проданий з аукціону в Київському ломбарді при умовах, які змусили деяких дослідників вважати, що він був викрадений з того ж Лаврського скарбу 1898 р., тим більше, що викрадення кількох найбільш цінних і рідкісних монет з цього скарбу зразу ж після його відкриття було документально засвідчено. Цікаво, що в першій друкованій інформації про скарб, вміщеній в „Киевской старине“ та АЛЮР, згадувалось про римський медальйон (чи, може, медальйони?) Констанція II і Константа. В збереженій частині скарбу, однак, виявився лише медальйон Констанція II. Можливо, мався на увазі саме розглядуваний медальйон.

Цей медальйон був придбаний київським колекціонером і нумізмом Захарієвичем, а потім зник безслідно. Однак зберігся паперовий естампаж з нього, який дає можливість описати медальйон.

Аверс: портрет імператора праворуч; в лівій руці імператор держить кулю з постаттю Вікторії на ній. Легенда: FL IVL CONSTANS PIVS FELIX AVG. Реверс: воїн в шоломі, з щитом у лівій руці і з списом на лівому плечі іде широким кроком праворуч, з головою, повернутою ліворуч; правою рукою тягне маленьку людську постать. Попереду нього — друга людська постать, яка стоїть на колінах. Вгорі — зображення Вікторії, що летить. Легенда: VICTORIA AVGVSTI NOSTRI. Діаметр медальйона 46—47 мм.

Очевидно, це був медальйон номіналом у дев'ять солідів. У верхній частині він має напаяну коротеньку рубчасту трубочку-вушко.

8. У 1928 р. Берлінський мюнц-кабінет придбав великий золотий медальйон імператорів Валентиніана I і Валента. Згідно з повідомленням особи, яка продала цей медальйон, він був знайдений на прикордонні Польщі і Росії в складі скарбу солідів IV ст., а також сильно стертих срібних римських денаріїв I—II ст.ст. н. е. і, можливо, германських брактеатів — прикрас.

У літературі висловлено думку, що тут мова йде або про згадуваний вище Борочицький скарб або про скарб, знайдений в 1927 р. в с. Недзежево біля м. Каліша (Польща), до складу якого входили золоті римські медальйони, соліди IV ст. н. е. і масивна срібна пряжка.

Однак така точка зору не тільки ні на чому не базується, але й цілком неприпустима. По-перше, засвідчений склад скарбу не відпові-

¹ У літературі висловлена думка про те, що цей медальйон Констанція II, знайдений на хорах Лаврської церкви, міг потрапити до скарбниці монастиря двома шляхами: або він був знайдений на землях самої Лаври і потрапив в її скарбницю за правом земельної власності, або був знайдений на землях якогось поміщика і принесений в дар монастирю як дуже значна цінність. Точне місце знахідки, зрозуміло, не може бути встановлене.

дає ні складові Борочицького, ні складові Недзежевського скарбів. У першому були знайдені потерті денарії I—II ст.ст. н. е., але були відсутні золоті соліди IV ст. н. е. В другому, навпаки, були золоті соліди IV ст., але відсутні денарії I—II ст.ст. Щодо золотих германських брактеатів, які нібито також входили до складу скарбу, знайденого поблизу радянсько-польського кордону, то їх не було ні в Борочицькому ні в Недзежевському скарбах. По-друге, визначення місця знахідки — біля кордону між Польщею і Росією — не може відноситися ні до Борочиць, ні, тим більше, до Недзежева. В 1928 р. кордон Польщі і СРСР проходив значно далі на схід — через нинішню межу між Ровенською і Тернопільською областями, з одного боку, і Житомирською і Кам'янець-Подільською — з другого. Отже, місце знахідки скарбу доводиться шукати десь в межах східної частини нинішніх Ровенської або Тернопільської областей.

Медальйон, придбаний Берлінським мюнц-кабінетом, є одним з найбільших екземплярів і важить (разом з вушком) 219,49 г.

9. У 1930 р. Є. М. Придик опублікував унікальний медальйон, який незадовго перед тим надійшов у збірку Державного Ермітажа¹.

Медальйон був знайдений під час першої світової війни на південно-західному фронті, при ритті окопів. Отже, серед можливих місцевостей його знахідки можуть бути Волинь, Західне Поділля, Галичина, Прикарпаття, — в кожному разі споконвіку східнослов'янська територія. Цей медальйон великий золотий, карбований в часи правління Костянтина I.

Аверс медальйона: портрет імператора праворуч з вінком-діадемою на голові. Легенда: CONSTANTINVS MAX AVG. Реверс: імператор сидить на троні з німбом на голові. По обидві сторони трону стоять чотири юнаки, різні на зріст і різного віку, в яких можна вбачати чотирьох синів Костянтина: Кріспа, Костянтина II, Констанція II і Константа. Легенда: SALVS ET SPES REI PVBLICAE і знизу: TSE.

Медальйон має зверху вушко. Дата карбування, виходячи із змісту зображення на реверсі (наявність всіх чотирьох синів), може бути віднесена на час від кінця 324 до середини 326 р. н. е. Місце карбування — Фессалоніки. Діаметр медальйона 48 мм. Вага 43,86 г разом з вушком. Очевидно, це був медальйон номіналом в дев'ять солідів.

Таким чином, на землях, що їх ми можемо розглядати як споконвічно східнослов'янські, було знайдено близько двох десятків римських медальйонів². Враховуючи відносну рідкість подібних пам'яток, слід вважати цю цифру досить значною.

¹ Е. М. Придик, Незданий золотий медальйон Константина Великого в Государственном Эрмитаже, Доклады АН СССР, I, 1930, стор. 11—17.

² Певною популярністю користується в літературі ще одна знахідка „римського медальйона“, а саме: в скарбі, знайденому в Києві, в районі Некрасовської, Обсерваторної та Павловської вулиць. Цей скарб, за одержаними відомостями, був знайдений в 1911 або 1912 р. під час земляних робіт; складався він з монет та якихось речей. Чотири монети, з'єднані ланцюжком, один з робітників, що знайшли скарб, віддав як іграшку своєму синові, а той пізніше одну з них — найбільшу — подарував учителю Н. Г. Ротмістровій.

Саме ця монета, опублікована В. Г. Ляскоронським (Український музей, т. I, К., 1927, стор. 34—38) і визначена ним як медальйон Люція Вера, була основою для оцінки всього скарбу, яка існує і на сьогодні в літературі (див., наприклад, М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, СА, т. X, М.—Л., 1948, стор. 246—248; В. В. Кропоткин, Клады римских монет в Восточной Европе, ВДИ, № 4, 1951, стор. 258).

Ця монета була мідна і лише посріблена, причому не суцільна, а зроблена з двох половинок, з'єднаних разом.

На аверсі було зображення імператора і напис: L. VERVS AVG. APM PARTH MAX TR. P. VIII, а на реверсі — колісниця, запряжена четвіркою коней, і постать крилатої Вікторії, яка вінчає вершника, і напис: COS || SC (під рисою знизу).

Однак визначення монети В. Г. Ляскоронським виявилось цілком неправильно. Як з'ясував А. Н. Зограф (Рецензія на статтю В. Г. Ляскоронського в зб. „Український музей“, т. I, Архів ІА АН УРСР), цей медальйон являє собою „монету-

Всі ці знахідки — принаймні всі ті, місця яких можуть бути встановлені хоча б приблизно (тобто всі, за винятком двох київських, які становлять собою вторинні знахідки), — були знайдені в межах лісостепової смуги Східної Європи, на захід від Дніпра. На цих землях писемні джерела середини I тисячоліття н. е. вміщують антів. Очевидно, з діяльністю саме антського суспільства і пов'язується потрапляння цих медальйонів у землю.

Чотири знахідки — в Ласкові, Бранах, Борочицях і Райках (разом 11 медальйонів) знайдені на Волині, причому перші три пункти розташовані досить близько один від одного. В цих трьох пунктах було знайдено 10 екземплярів, тобто приблизно половина всіх відомих.

Одна знахідка трапилася в Києві.

Місця знахідки чотирьох інших медальйонів точніше встановити не вдалося.

Більшість медальйонів, знайдених у Східній Європі (14), були золоті. Невідомим залишилось, з якого металу були зроблені медальйони, що входили до складу скарбу, знайденого на Сінній площі. Правда, М. Н. Пантелеєв, який інформував про цей скарб В. Г. Ляскоронського, твердив про мідні або бронзові медальйони, але навіть якщо вважати це повідомлення за гідним довір'я, то не можна бути певним, що в цьому скарбі не було також і срібних або золотих медальйонів.

Райковецький медальйон був мідним.

Отже, якщо говорити тільки про добре визначені екземпляри, то на території Східної Європи було знайдено 14 золотих медальйонів і один мідний.

Такий склад медальйонів різко відмінний від складу знахідок римських монет, виявлених на тих же землях: переважна більшість римських монет, знайдених на території лісостепової смуги Східної Європи, є срібними, тоді як мідні і золоті монети зустрічаються порівняно рідко.

Вже одне це є свідченням того, що закономірності, які обумовили приплив звичайних римських монет на антські землі і приплив сюди ж медальйонів, були різними.

Про те саме свідчить і хронологія знахідок. Хронологічно відомі нам визначені медальйони розподіляються так:

Траяну (98—117 рр. н. е.) належали два; Елагабалу (218—222 рр. н. е.) — один; Костянтину I (306—337 рр. н. е.) — один; Константу (337—350 рр. н. е.) — один; Констанцію II (337—361 рр. н. е.) — один; Іовіану (363—364 рр. н. е.) — один; Валентіану і Валенту (364—375 рр. н. е.) — один; Костянтину або його спадкоємцям — сім.

Таким чином, переважна більшість — 12 медальйонів (з 15 більш або менш визначених) припадає на IV ст. н. е.; один — на III ст., і тільки два екземпляри — на II ст. н. е.¹

Тимчасом переважна більшість римських монет, що зустрічаються на східнослов'янських землях, відноситься саме до I—II ст.ст. н. е., охоплюючи головним чином період від Нерона до Септимія Севера. Починаючи від III ст. н. е. (після Септимія Севера) приплив римських монет на антські землі майже зовсім припиняється.

Відзначені закономірності стають цілком зрозумілими, якщо виходити з вказаної вище історичної оцінки медальйонів. Дійсно, римські монети потрапляли до східних слов'ян головним чином внаслідок торго-

гібрид"; аверс і реверс її скопійовані з різних монет, причому не з оригіналів, а з підробок XVI ст. (так званих падуанців). Аверс зроблений з підробки медальйона Люція Вера, реверс — з підробки медальйона Дидія Юліана.

Таким чином, ця монета за своїм походженням досить пізня і не має жодного відношення до справжніх римських монет. Отже, й віднесення цілого скарбу до знахідок римського часу цілком безпідставне.

¹ Якщо тільки в повідомленнях про знахідку в Бранах немає помилки, мова не йде про медальйони Траяна Деція.

вих зносин з Римською імперією. Ці зносини були особливо тісними в період панування римлян в Дакії, тобто саме в II ст. н. е. Пізніше внаслідок кризи III ст. і посилення натиску сарматських, германських і, треба думати, слов'янських племен проти імперії, ці економічні зв'язки перериваються.

Медальйони III—IV ст.ст. н. е., знайдені на східнослов'янських землях, являють собою археологічне відображення зовсім інших подій, а саме — пов'язаних з участю східнослов'янських племен у подіях III і особливо IV ст. н. е. на кордонах імперії. Ці медальйони були подаровані слов'янським князям та воєначальникам (про яких так багато починають писати візантійські автори у VI ст. н. е.) з метою притягнення їх на бік римлян або, принаймні, забезпечення їх нейтралітету.

З писемних джерел відомо, що особливо активно таку практику римські імператори здійснювали починаючи від часів правління Діоклетіана та Костянтина I. Тому важливо, що переважна більшість знайдених медальйонів належала саме Костянтину або його наступникам¹.

В зв'язку з цим дуже важливо відзначити також і те, що більшість медальйонів, знайдених на території Східної Європи, мали вушка для підвішування або навіть, як Борочицький, були вставлені в розкішну оправу.

Без вушка і взагалі без всяких пристосувань для носіння виявився лише один мідний медальйон з Райок, який взагалі, треба сказати, займає подекуди особливе місце серед східноєвропейських знахідок римських медальйонів. Невідомо, правда, також, чи мали вушка медальйони з Бран та із скарбу на Сінній площі. Всі ж інші медальйони були оформлені як медалі і як такі використовувалися.

Тимчасом відомо, що звичайні римські монети пристосовувалися для підвішування в дуже рідких, виняткових випадках. Всього можна вказати на вісім таких знахідок, які склали разом 23 екземпляри римських монет, оброблених у вигляді підвісок².

Цікаво, що 19 з них, тобто переважна більшість, були золотими; матеріал трьох залишився невідомим і тільки одна монета, знайдена в Барахтянській Вільшанці, виявилась срібною. Це значить, що демонетизації піддавалися, головним чином, золоті монети, взагалі досить рідкі на слов'янських землях.

Виникає питання: якщо римські медальйони, жаловані римською адміністрацією слов'янським князям та воєначальникам як знаки відзнаки, як свого роду медалі або ордени, вважалися у слов'ян знаком пошани, багатства, а може й влади, то чи не слід ці демонетизовані монети розглядати як свого роду ерзац-медальйони, медальйони меншого розміру, які відображують, таким чином, прагнення слов'янської знаті, що саме в цей час виділяється із загальної маси населення, до володіння такими речами?

Така думка здається досить правдоподібною, тим більше, що деякі з цих монет відносяться до III—IV ст.ст. н. е. (як, наприклад, монети

¹ Немає жодної підстави вважати, що і відомі нам два золоті медальйони Траяна не могли потрапити до рук ватажків східнослов'янських загонів також в III або в IV ст. н. е.

² Це такі знахідки: 1) Берегове (Берегівська округа, Закарпатська обл.). В скарбі знайдено одну монету, проба з діркою; 2) Брестів (Мукачівська округа, Закарпатська обл.). В скарбі знайдено 10 золотих монет II—IV ст.ст. н. е. з вушками та три — з дірками; 3) Ліскове (Мукачівська округа, Закарпатська обл.). Знайдена золота монета Максиміана Фракійця з вушком; 4) Чинадієво (Свалявська округа, Закарпатська обл.). Знайдені монети Антоніна Пія і Септимія Севера з вушками; 5) Лудин (Володимир-Волинський район, Волинська обл.). Знайдено золоту монету з ланцюжком для носіння; 6) Підвисоке (Оратівський район, Вінницька обл.). Знайдено золоту монету Антоніна Пія з вушком; 7) Барахтянська Вільшанка (Васильківський район, Київська обл.). В похованні знайдено срібну монету Антоніна Пія з діркою; 8) Кашперівка (Тетіївський район, Київська обл.). Знайдені три золоті монети — наслідування монет часів Антонінів з вушками.

з Берегового, Ліскового, почасти з Брестова), або знайдені у складі пам'яток IV ст. н. е. (Брестів). Інші знахідки, хоча і являють собою монети II ст. н. е., не суперечать цьому припущенню, оскільки відомо, що монети II ст. н. е. продовжували обертатися у древніх слов'ян ще принаймні в IV—V ст.ст. н. е.

В світлі сказаного дуже великого значення набувають умови знахідки більшості медальйонів, що походять з Східної Європи. Переважна більшість з них була знайдена в скарбах. Це — знахідки в Борочицях, Ласкові, Бранах, в Києві на Сінній площі і на прикордонні Польщі та Росії. Умови знахідки двох київських медальйонів залишилися нам цілком невідомими; також неясні і умови знахідки медальйона, опублікованого Є. М. Придиком (відомо лише, що цей медальйон знайдений під час риття окопів, але чи було там знайдено ще що-небудь — невідомо). Отже, один тільки райковецький медальйон був, певно, знайдений не в складі скарбу.

Ця обставина дуже важлива, особливо якщо зважити на те, що деякі з зазначених скарбів належать до числа найбагатших. Так, скарб, знайдений на Сінній площі в Києві, важив понад пуд. Якщо перевести його вагу на денарій (вага денарія дорівнювала близько 4 г), то можна вважати, що до складу скарбу входило понад 4000 денаріїв.

До складу Борочицького скарбу входило кілька тисяч монет (з їх числа відомі 1362 екз.), крім того, тут було виявлено дорогоцінне срібне начиння.

Ласківський скарб, правда, не мав у своєму складі монет, але тут було знайдено дорогоцінне срібне начиння. Про цінність скарбу свідчить те, що особи, які брали участь у судовій справі з приводу його знахідки, оцінювали його вартість в 1000 золотих (на той час величезна сума — вартість великого маєтку).

Розміри інших скарбів, правда, залишилися невідомими.

Треба відзначити, що, незважаючи на те, що зараз нам відомо понад 100 скарбів з римськими монетами, скарби такого розміру, як Борочицький або Київський (Сінний), являють собою значну рідкість. Відомо лише дев'ять скарбів з числом монет понад 1000.

Скарби римських монет являють собою багатства, які нагромаджувалися в руках представників суспільної верхівки. Особливо це слід підкреслити щодо найбагатших скарбів, що належали представникам найвищих шарів східнослов'янського суспільства.

Отже, медальйони вже за умовами своєї знахідки є пам'ятками, залишеними верхівкою антського суспільства.

Скарби Ласківський, Борочицький, Бранський, Київський та інші безумовно були зариті представниками цієї суспільної верхівки, тобто в першу чергу тими ж князями та воєначальниками, які й вступали в безпосередні зносини з римською адміністрацією. В цьому відношенні такі скарби, як Ласківський, Бранський і, можливо, Київський, є надиво виразними пам'ятками, бо в складі кожного з них було виявлено по кілька медальйонів. Можна з певністю твердити, що особа, яка зарила Ласківський скарб, де було знайдено сім золотих медальйонів IV ст. н. е., відіграла в той час якусь видатну роль в Дунайських провінціях. Аналогічною пам'яткою в Угорщині є відомий скарб з Сіладь-Шомльс, який також містив серію медальйонів IV ст. н. е.

Деяко осторонь серед східнослов'янських знахідок римських медальйонів стоїть медальйон, знайдений в Райках. Ця знахідка відзначається деякими рисами, які не є характерними для всіх інших медальйонів, знайдених у Східній Європі. Цей медальйон єдиний з наших знахідок мідний і навіть непосріблений: діаметр його 37,5—39 мм, отже, він належить до числа медальйонів з низьким номіналом; він дуже потертий, що свідчить про те, що він досить довго обертася, поки потрапив в землю; медальйон не має вушка. Це єдина монета з числа знайдених

в Східній Європі, яка певно зустрінута не в скарбі; нарешті цей медальйон відноситься до часів до Діоклетіана.

Все це дає підставу вважати, що ця монета використовувалася не як медальйон в прямому розумінні цього слова, а як звичайна монета трохи більшого, ніж звичайно, номіналу. Цікаво, що медальйон з Райковецького городища є єдиним екземпляром автономної чеканки, знайденим в Східній Європі, тоді як інші монети були центральної чеканки або карбувались провінціальними дворами по прямому замовленню і від імені центральної влади (наприклад, медальйон, опублікований Є. М. Придиком у Фессалоніках).

Вважаємо, що райковецький медальйон слід розглядати поряд з серією римських монет придунайської чеканки, знайдених в ряді пунктів на території лісостепової смуги Східної Європи. Але шлях потрапляння цих монет (III ст. н. е.) на територію Східної Європи в свою чергу був пов'язаний з політичними подіями на Дунаї в цей час.

Отже, всі ці факти — і знахідки скарбів з римськими медальйонами, і знахідки монет, карбованих в середині III ст. н. е. в придунайських провінціях, — безумовно, свідчать про ту роль, яку відігравали східні слов'яни в подіях римської історії III—IV ст. н. е. В світлі їх можна говорити про участь східних слов'ян в цих подіях не в порядку припущення чи гіпотези, але як про цілком безсумнівний і очевидний факт.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА УЧАСТИЯ ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН В ПОЛИТИЧЕСКИХ СОБЫТИЯХ РИМСКОЙ ИСТОРИИ III—IV вв. н. э.

Резюме

III—IV вв. н. э. ознаменовались широким и активным движением причерноморских племен против рабовладельческой Римской империи. В этом движении принимали участие самые различные племена, которые известны в письменных источниках под сборным именем „готов“. В числе их были, очевидно, и восточные славяне, которые, однако, в это время еще не выступают в письменных документах под собственным именем. Поэтому решающее значение в изучении их истории в данную эпоху остается за археологическими материалами.

Археологическим свидетельством участия восточных славян в борьбе против Римской империи в III—IV вв. н. э. являются находки римских медальонов на восточнославянских землях. Эти медальоны, как установлено исследователями, использовались римской администрацией в качестве средства привлечения местных военачальников и князей на сторону Рима либо с целью добиться, по крайней мере, их нейтралитета.

На землях восточных славян римские медальоны найдены неоднократно (Ласков, Браны, Борочины, Райки, Киев и четыре находки без точного определения места), в общей сложности в количестве более двух десятков. Большинство из них были золотыми и относились ко времени IV в. Почти все они найдены в составе кладов, причем наиболее богатых, что является свидетельством того, что они принадлежали представителям восточнославянской общественной верхушки. Некоторые клады содержали по несколько медальонов (например, Ласковский — семь). Ясно, что лица, зарывшие эти клады, играли в IV в. н. э. значительную роль в политических событиях на Дунае.

Значение подобных археологических фактов вне сомнения; при их учете участие восточных славян в событиях римской истории III—IV вв. н. э. из более или менее правдоподобной гипотезы становится документально засвидетельствованным фактом.